

“TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATI”

Hasanov Muxtorjon Qaxramonjon o‘g‘li

QDPI Tarix yo‘nalishi I-bosqich talabasi

Maxmudjonov Furqatjon Farhodjon o‘g‘li

QDPI Tarix yo‘nalishi I-bosqich talabasi

hadyaxoji@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri- XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma‘rifiy harakat jadidchilik haqidagi ma‘lumotlarini yoritib berilgan.

АННОТАЦИЯ. В данной статье представлены сведения об общественно-политическом и просветительском движении, получившем значение в жизни Туркестана, Кавказа и Татарстана в конце 19 - начале 20 веков.

Annotation. This article provides information about the socio-political and educational movement that gained importance in the life of Turkestan, Caucasus and Tatarstan in the late 19th - early 20th centuries.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, Turkiston, jadidchilik g‘o‘yalari, jadid adabiyoti, jadid maktablari.

Ключевые слова: джадидизм, Туркестан, идеи джадидизма, джадидская литература, джадидские школы.

Key words: Jadidism, Turkestan, ideas of Jadidism, Jadid literature, Jadid schools.

“Mamlakatimiz o‘z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g‘arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur”
Shavkat Mirziyoyev

Jadidlar harakati Turkiston o‘lkasida tasodifan shakllanib qolgan harakat bo‘lmay, balki chuqur asoslarga ega bo‘lgan, tarixiy ildizlardan oziqlangan holda vujudga keldi, shakllandi va kuchli siyosiy-ijtimoiy hamda amaliy mohiyatga ega bo‘lgan harakatga aylangan oqim hisoblanadi. Bu harakat bir tomondan islom dinining asoslariga, uning ma‘rifatparvarlik g‘oyalari, ikkinchi tomondan ilg‘or ilm-fan yutuqlariga tayanishni, milliy qadriyat va o‘zlikni saqlab qolgan holda zamon kishisini tarbiyalashni o‘z oldiga maqsad qilib olgan edi.

Turkistondagi jadidlar harakatining rivojlanishi ham silliq kechgani yo‘q. XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jadidchilik harakati keng quloq yoyib rivojlana boshladi. “Jadid” arabcha so‘z bo‘lib “yangi” degan ma‘noni anglatadi. Jadidchilik harakati Turkistonda XIX asrning oxirida quruq madaniy ma‘rifiy harakatning, ya‘ni eski maktablarning qiyin o‘qitish tizimiga nisbatan yengil tovuch usuliga asoslangan yangi uslub (metod) asosida o‘qitishga o‘tishdangina iborat

emasdi, ayni chog‘da turk-islom huquqiy munosabatlarning millatga o‘rgatilishi, milliy-ma‘rifiy, taraqqiyot va milliy istiqloq muammolarini ham o‘z ichiga olgan edi. Bu harakatning vujudga kelishida O‘rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida keng quloq yoyib rivojlangan turli oqimlar va Turkiyadagi “Ittihodiy va taraqqiy”, “Yosh turklar” harakatining ta‘siri katta bo‘ldi. Jadidchilik harakatlari dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiyning rahbarligida qrim tatarlari o‘rtasida vujudga keldi. U 1884 yil mart oyida Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabini ochadi va u “usuli savtiya tadrijiya” (“rivojlanuvchi tovush usuli”) maktabi bo‘lgan. Yangicha usul – “usuli jadid”-savtiya (tovush) usuli bilan 12 bola o‘qitilib, 40 kunda savodini chiqarilgan. Ismoilbek 1893-yilda Toshkentga keladi va ziyoli ulamolar bilan uchrashadi. Samarqandda bo‘ladi. U yerdan Buxoroga borib, amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga ko‘ndiradi va Mo‘minxo‘ja Vobkendi va g‘ijduvonlik Domla Fozil sa‘y – harakati bilan dastlabki yangi usul maktabi ochildi. Bu maktabga “Muzaffariya” degan nom berilgan. Jadidlar xayriya jamg‘armalari orqali iste‘dodli yoshlarni xorijiy mamlakatlarga o‘qishga yuborish, usuli jadid maktablarini har tomonlama qo‘llab – quvvatlash, bu maktablar uchun o‘quv qo‘llanmalari va darsliklar yaratish, xorijdagi talabalarga moddiy yordam ko‘rsatish ishlari bilan shug‘ullangan.³⁸

Jadidchilikning yuzaga kelishi ham muayyan ijtimoiy voqeyelikdan qoniqmaslik oqibatida sodir bo‘lgandi. Arab tilidagi “yangi” ma‘nosini anglatuvchi “jadid” so‘zi ularning ijtimoiy atamasiga aylandi. Shu tariqa Misr, Turkiya, Kavkaz, Turkiston va boshqa o‘lkalarda jadidlar ona Vatanelarini mustaqil, ozod holda ko‘rishni o‘zlarining bosh maqsadlari deb bildilar.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltirishda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Saidahmad Siddiqiy Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo‘jaev (Ubaydulla Xo‘jaev), Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Tavallo (Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo‘jaev, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jaev, Abdulvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Isxoqxon to‘ra Ibrat, Hamza, Cho‘lpon, Ashurali Zohiriy (Farg‘ona vodiysi), Polvonniyoz Hoji Yusupov, Bobooxon Salimov (Xorazm) muhim rol o‘ynadi. Ushbu siymolarning sa‘y harakati bilan jadidchilik harakati taraqqiy etgan.³⁹

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va Vatanni mustaqil ko‘rishni orzu qilganlar va shu yo‘lda fidoiylarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo‘nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish; turli ma‘rifiy jamiyatlar va teatr gruppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish; xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish.⁴⁰

³⁸ “O‘zbekiston Tarixi”- R.Shamsutdinov, X.Mo‘minov-Toshkent-2019/305-B

³⁹ “O‘zbekiston Tarixi”- R.Shamsutdinov, X.Mo‘minov-Toshkent-2019/309-B

⁴⁰ O‘zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob (Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida), Toshkent-2000/85-B

Shunday fikr yuritishimiz mumkinki, ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg‘otish va siyosiy-ma‘rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitida Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o‘ziga qulay zamin topdi.

Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik xarakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda:

- 1) XIX asr oxirlaridan 1915 yilgacha - ma‘rifatchilik;
- 2) 1915 yildan 1918 yil fevraligacha - muxtoriyatchilik;
- 3) 1918 yil fevralidan 20 yillar oxirlarigacha - sovetlar davridagi faoliyatidir.

Jadidlarning xalq ma‘rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo‘nalishdan iborat bo‘lgan:

1. Yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish.
2. Umidli, iqtidorli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish.
3. Turli ma‘rifiy jamiyatlar tuzish, xamda ziyolilarning kuchli firqasini tashkil etishga qaratilgan gazetalarni chop etish.

Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari quyidagilar edi:

- Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod qilish;
- shariatni isloh qilish va xalqqa ma‘rifat tarqatish;
- Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash;
- Buxoro va Xivada konstitutsion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish;
- barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish.

Bu g‘oya va maqsadlar 1917-1920 yillarda “Turkiston muxtoriyati”, Buxoro va Xorazm xalq respublikalari davrida, qisqa muddatda va qisman bo‘lsada amalga oshirilgan.⁴¹ Turkiston mintaqasidagi jadidchilik harakati, tarqalish joyi va yo‘nalishiga ko‘ra, uchga bo‘linadi. Bular; Turkiston jadidchiligi, Buxoro jadidchiligi, Xiva jadidchiligidir.

Turkiston jadidchiligi. Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o‘rtasida bir muncha tafovut bo‘lgan. Turkiston o‘lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qilgan. Ular [Chor](#) Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, chorizmning xomashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so‘ng mustaqil davlat bo‘lishini yoqlab chiqqanlar.

Buxoro jadidchiligi. [Buxorodagi](#) jadidchilik Turkistondagiga nisbatan og‘ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga kelganini ko‘rib o‘tishimiz mumkin. Uning tarkibi asosan Buxorodagi shahar aholisining taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, mullalar, mayda do‘kondorlar va ma‘murlar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat bo‘lgan. Jadidlarning dehqonlar va askarlar o‘rtasida nufuzi avvaliga past bo‘lgan. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunonchi, soliqlarni kamaytirish talabi bilan chiqishdi. Ular

⁴¹ O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari, Toshkent-2001/80-85-B

dastlab Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilmoqchi bo‘lishdi. Buxoroda vobkentlik dehqon Jo‘raboy ilk yangi usul maktabini ochgan edi. Buxorodagi jadidchilik harakatiga ayrim johil mullalar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo‘lgan qadimchilar oqimi qarshi chiqdi.⁴²

Xiva Jadidchiligi. XX asr boshlarida Xivada shakllangan jadidchilik bir qadar boshqacharoq tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. U bu yerda asosan ikkita oqimdan iborat edi. Uning o‘ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalariga egalari hamda yirik boylarning vakillarini o‘ziga birlashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Islomxo‘ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o‘ng oqimi o‘z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o‘tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga keng yo‘l ochib berishni maqsad qilib qo‘ygan edi. Xivada jadidchilikning so‘l oqimi esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo‘lib, qozikalon [Boboxun](#) Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o‘stirish maqsadini qo‘yishgan edi. 1904-yil “jamiyati xayriya” tuzilib, uning ko‘magi bilan Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi (1904-yil 10-noyabrda). Xiva jadidlari ma‘rifiy ishlar bilan kifoyalaniq qolmasdan, xon tuzumiga qarshi kurash ham olib bordilar. [Birinchi](#) jahon urishigacha Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo‘lmagan. Biroq jadidchilik harakati Xiva xonligida katta ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanib, 1914-yil avgustda u partiya shaklini olgan.⁴³

Bu davrda “Erk”, “Turon”, “Maorif havaskorlari”, “Taraq-qiyparvarlar”, “O‘qituvchilar jamiyati” kabi uyushmalar paydo bo‘ldi. Munavvarqori ta‘kidlaganlaridek, “Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haq-huquqlarini yevropaliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi”.

Jadidchilik harakatining so‘nggi yillari faol siyosiy kurashlar bilan ajralib turmaydi. Bu davrda sovet rejimi turli siyosiy tuzib, milliy ziyolilarni ommaviy ravishda qatag‘on qilishga kirishdi. 1929-yil noyabrda Munavvarqori boshchiligidagi 38 kishining qamoqqa olinishi (keyinchalik ularning soni 87 kishiga yetgan) bilan jadidchilik harakatiga kuchli zarba berildi.

Jadidchilik harakatining barcha taniqli namoyandalari 30-yillarda sovet mustabid rejimi tomonidan amalga oshirilgan qirg‘in natijasida halok bo‘ldi. Jadidchilik harakatiga sovet

⁴² Xo‘jayev F., “Buxoro inqilobining tarixiga materiallar”, Toshkent-1997/50-B

⁴³ Yusupov P., Yosh xivaliklar tarixi (Xotiralar), Urganch-2000/125-B

davrida “millatchilik”, panturkizm, panislamizm tamg‘alari bosilib, qoralandi. Jadid adabiyotini o‘qish taqiqlandi.⁴⁴

Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka “burjua-liberal harakat” deb ta’rif berilgan. SSSR parchalanib ketganidan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomi qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san’atshunos va pedagog olimlar jadidlarning ilmiy va adabiy merosini o‘rganishda dastlabki natijalarni qo‘lga kiritishdi. Mustaqillik yillarida Cho‘lpon, Fitrat, Abdulla Avloniyning II jildlik, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So‘fizodaning 1 jildli, shuningdek, Fayzulla Xo‘jaev, Munavvarqori, Polvonniyoz hoji Yusupovning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan “Unutilmas siymolar”, “Jadidchilik harakatining namoyandalari” al’bom-kitobi nashrdan chiqdi. Ularning faoliyati darslik va qo‘llanmalarga kiritildi.⁴⁵

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, jadid bobolarimizning jasoratli va zahmatli, bunyodkorlik va islohotchilik buyuk ijodiy – ma’rifiy mehnatlari samarasi o‘laroq, XX asr boshlariga kelib, Turkistonda tarixan haqiqiy Milliy Uyg‘onish hodisasi ya’ni bu davrni ikkinchi bir ma’noda jadidlar Renessansi (uyg‘onishi) deb aytish ham haqiqatga to‘g‘ri keladi desak hech mubolag‘a bo‘lmaydi. Jadidchilik harakati siyosiy ma’rifatparvarlikdan jadid taraqqiyparvarlar firqasi darajasiga ko‘tarila olgan edi. Bu harakat hamda firqa a’zolari o‘z faoliyati va dasturiga ko‘ra, sho‘ro adabiyotlarida aytilganidek, “bir hovuch boylar manfaatiga xizmat qiluvchi “liberal burjuaziya vakillari” emas, balki Turkistonning barcha xalqlari taqdirini o‘ylab ish ko‘rgan demokratik jarayonning namoyandalari edi. Jadidlar o‘zlari tashkil etgan matbuotda o‘z g‘oya-fikrlarini e’lon qilib, xalq orasida keng ma’rifatchilik ishlarini olib borib xalqni “har vaqt g‘aflat uyqusidan o‘yg‘otuvchi”, “millat ongining ochqichi” ekanligini namoyon etib o‘lka aholisini hur fikralshga va katta siyosiy kurashga hozirlay olganlar.

---

⁴⁴ Mustafu Cho‘qay o‘g‘li, [Istiqlol jallodlari](#), Toshkent, 1992;/97-B

⁴⁵ Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent-2017/50-B

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent-2017/50-B
2. “O‘zbekiston Tarixi”- R.Shamsutdinov, X.Mo‘minovToshkent-2019/305-B
3. “O‘zbekiston Tarixi”- R.Shamsutdinov, X.Mo‘minov-Toshkent-2019/309-B
4. O‘zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob (Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida), Toshkent-2000/85-B
5. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari, Toshkent-2001/80-85-B
6. Xo‘jayev F., “Buxoro inqilobining tarixiga materiallar”,Toshkent-1997/50
7. Yusupov P., Yosh xivaliklar tarixi (Xotiralar), Urganch-2000/125-B
8. Mustaf o Cho‘qay o‘g‘li, [Istiqlol jallodlari](#), Toshkent, 1992;/97-B